

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA HARPUT VAKIFLARI

Araş. Gör. Fahrettin TIZLAK

kurum olarak hicretin ilk asrında teşekkül etmiş ve ikinci asrın sonlarında hukukî şeklini almış olan vakıf¹, bir gayrimenkulün belirli bir sosyal ve hayrî amaçta kullanılmak üzere özel mülkiyetden ve alım satıma konu olmaktan çıkarılarak kamuya mal edilmesi anlamına gelmektedir.²

Aslında İslam dünyasından başka daha önce değişik karakterlerde de olsa Romalılar³, Budistlerde⁴ ve Bizanslılarda⁵ da görülen vakıf kurumu, İslam hukukunun başlıca kaynaklarından olan ne Kur'an'da ve ne de hadislerde ayrıntılı olarak açıklanmış hali ile yer almaktadır⁶. Buna rağmen bu kurum Kur'an'daki sadaka ayetlerinden mülhem olarak, Hz. Peygamberin hadisleri ile teşvik görüp, İslam toplumlarının yardımlaşması konusunda orijinal şeklini alarak büyük bir gelişme göstermiştir.⁷

Ancak uzun süre İslam bilginleri bu kuruma tereddütle yaklaşmışlardır. Çünkü vakıf İslam hukukunun miras konusundaki hükümlerini değiştirebilecek bir karakter arzetmekte idi. Bu özelliğinden olmalı ki, İmam-ı Azâm bu konuda çekimser kalmış ve verdiği fetvada vakfı; vakfedilen "ayn"ın vakfedenin elinde kalması, kullanımının veya faydasının fakirler ile bazı hayır işlerine terk edilmesi şeklinde tarif etmiştir⁸. Yine O, geliri tamamen vâkıfa ait olmak üzere vakıf tesisini de caiz görmemiştir⁹.

Bugünkü anlamı ile vakıf tabiri M. VII. yüzyılda kullanılmaya başlanmış ve kurucusu da Ebû Yusuf olarak kabul edilmiştir. Daha sonraki dönemlerde de amelini bilgisine uydurmak isteyen Müslümanlarca her fırsatta tesis edilerek gelişmiştir.¹⁰ Ancak, İslam uygarlığında yeni ortaya çıkan bu kurumda görülen hızlı gelişime paralel olarak daha

Emevîler döneminde bazı suistimallerin meydana gelmeye başladığı ve bir mülkü anında vakfın elinden alarak bir gayeye tahsis eden vakıfların yanında vâkıfa veya onun tayin etmiş olduğu kişilere çıkar sağlayan "adî" vakıfların tesis edilmeye başladığı bilinmektedir. Söz konusu bu durum Abbâsiler döneminde de devam etmiştir. Bu gün İslâm âlemindeki vakıfların çoğunun aile vakıfları olması bu kurumun belirtilen dönemlerde kazanmış olduğu vasiyet veya bir nevi hibe özelliğinden kaynaklanmaktadır.¹¹

Selçukluların iktisadî ve sosyal hayatında son derece önemli bir yer işgal eden vakıflar, Osmanlı döneminde çok daha özel alanlara yönelerek büyük bir gelişme göstermiştir. Hatta öyle ki, bazı araştırmacılar XVI. yüzyıl Osmanlı toplumu için "vakıf cenneti" tabirini kullanmaktadırlar.¹² Osmanlı sisteminde orijinal alanlara da yönelerek gelişimini büyük bir hızla sürdüren vakıflar, XVII. yüzyılda devleti ciddi olarak düşündürmeye başlamıştır. Çünkü bu kuruma XV. yüzyıldan itibaren tanınmaya

1. Fuat Köprülü; *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1983, s. 357.
2. Erol Kozak; *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf*, İstanbul, 1985, s. 84.
3. F. Köprülü; *a.g.e.*, s. 362.
4. W. Ruben; "Budist Vakıfları Hakkında" *Vakıflar Dergisi*, c.II, Ankara, 1942, s. 173.
5. F. Köprülü; *a.g.e.*, s. 363.
6. Neşet Çağatay; "Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık" *Vakıflar Dergisi*, c. IX, Ankara, 1972, s. 46.
7. Şakir Berkî; "Türkiye'de İmparatorluk ve Cumhuriyet Devrinde Vakıf Çeşitleri", *Vakıflar Dergisi*, c. IX, s. 1.
8. N. Çağatay; *a.g.m.*, s. 46.
9. F. Köprülü; *a.g.e.*, s. 357.
10. Ş. Berkî; *a.g.m.*, s. 1.
11. F. Köprülü; *a.g.e.*, s. 370-371.
12. E. Kozak; *a.g.e.*, s. 20.

başlayan vergi muafiyetinin de etkisi ile çoğu aileler vakıf tesis ederek servetlerini korumaya çalışmışlardır. Çünkü vakıflar aynı zamanda her türlü saldırıdan da masun idi. Vakıfların yaygınlaşması bir de, üzerinde tımarlı sipahinin barınacağı ve tarım faaliyetlerinin yürütüleceği toprakların devletin elinden çıkması ve dolaylı olarak da vergi kayıplarına sebebiyet vermesi ile ekonominin gerilemesinde de etkili olmuştur¹³. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise toplumun her türlü ihtiyaçlarına cevap vermeye çalışan vakıfların devlet gelirlerinin yarısına yakın bir bütçeye sahip oldukları görülmektedir.¹⁴

Vakıf kurumunun İslam ülkelerinin içerisinde bulundukları gerek maddi, gerekse idari şartlara paralellik gösterdiği ve bu cümleden olarak ya gelişerek orijinal bir şekil aldığı veya birtakım bozulma alâmetleri gösterdiği gözlenmektedir. Osmanlı ülkesinde de bu durumun geçerli olduğu ve XIX. yüzyıla gelindiğinde ülkede aile vakıflarının çoğalmış olduğu ve hayrî vakıf olarak daha çok dinî hizmetlere yönelik vakıfların artmış olduğu görülmektedir.¹⁵ Bu sebeplerden dolayı olmalı ki, tanzimat döneminde devlet yöneticileri arasında bir ara vakıfların tamamen ilga edilmesi yolunda fikirlerin oluştuğu bilinmektedir. Bu arada hükmi bir şahsiyete sahip olan ve idari açıdan da bağımsız bulunan yani merkezi bir idareden yoksun olan vakıflar 1826 yılında Evkaf Nezaretî'nin kuruluşu ile tek bir idare altında toplanmıştır.¹⁶

1- HARPOT'DA KİŞİLERİ VAKFA YÖNELTEN SEBEPLER:

a- Dinî Düşünce:

İslam dininin temel kaynaklarında, özellikle Kur'an'da vakfa ait doğrudan bir hükmün bulunmadığı, ancak, bu müessesenin bazı sadaka ayetlerine dayandırıldığı hususuna daha önce temas edilmişti. Ele alınan dönemde Harput'da tesis edilmiş olan vakıflara ait vakfiyelerin¹⁷ çoğunda da "**sadaka-i câriye**"nin önemi işaret edildiği görülmekte ve kişilerin üzerine düşenin de "**dünya ahiretin tarlasıdır**" hükmü gereğince, hayır işleri ile uğraşmak olduğu vurgulanmaktadır.¹⁸ Bunun gereği olarak, vakıf kurucuları insanların çeşitli ihtiyaçlarını karşılayıcı vakıflar tesis ederek bu amaca ulaşmaya çalışırken, kimi vakıflar da vakfiyelerinde bu hususa özellikle işaret ederek, senenin belirli bir gününde ve belirli bir mekanda Kur'an veya mevlüt okutup sevabının kendi ruhlarına bağışlanmasını istemektedirler.¹⁹ Yine, maddi imkanları ile bir hizmeti sürekli olarak sürdürmeye gücü yetmeyen bazı kişilerin de hayır dua alabilmek amacı ile bulgur

kazanı²⁰, saat²¹, halı seccade²² ve mushaf²³ gibi küçük çaptaki menkul mallarını vakfettikleri gözlenmektedir.

b- İktisadî Etkenler:

Vakıf tesis edilirken etkili olan unsurlardan biri de maddiyattır. Çünkü herhangi bir kişinin belirli bir miktarda malı olmalı ki veya kendi ihtiyaçlarından fazla bir mala sahip olmalı ki vakıf tesis etmesi sözkonusu olabilsin. Böyle bir mal varlığına sahip olan kişiler sözkonusu mallarını vakfederek arzuladıkları dinî hedefi rahatlıkla gerçekleştirebileceklerdir. Bu noktadan konuya yaklaşıldığında ele alınan döneme ait vakfiyelerden de durum izlenebilmektedir. Şöyle ki, sözkonusu döneme ait toplam 66 vakfiyenin 38'i (% 57) toplumda ağa diye bilinen varlıklı kişilere aittir. Bu vakıflardan bazıları şunlardır: Çöteli-zâde Hacı İsmail Ağa²⁴, Çöteli-zâde Hacı Ali Ağa²⁵, Hoğu Köyü Ağası Mustafa Ağa²⁶, Hoş Köyü Ağası Mehmet Ağa²⁷ vb. belirtilen bu ve benzeri vakıflara ait vakıfların da diğer vakıflara göre gerçekten zengin akarlı vakıflar olduğu gözlenmektedir. Osmanlı devletinin siyasi bütünlüğünü sağlamak ve ülkede merkezi otoriteyi güçlendirebilmek maksadı ile kendinden önceki İslam devletlerinden farklı bir yol izlemiş olduğu bilinen bir husustur. Herşeyden önce, Osmanlı sistemi kendinden önceki İslam devletlerinde görülen toprak asâletine yer vermemiştir. Osmanlı uygulamasında toprağın idaresini ellerine alanlar, asiller yerine

13. F. Köprülü; a.g.e., s. 304.

14. Bahaeddin Yediyıldız; "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü" *Vakıflar Dergisi*, c. XIV, Ankara, 1982, s. 1.

15. F. Köprülü; a.g.e., s. 401-403.

16. B. Yediyıldız; "XVIII. Asırda Türk Vakıf Teşkilatı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 12, İstanbul, 1982, s. 173.

17. Bu çalışmada 1820-1848 yılları arasında Harput'da tesis edilmiş olan vakıflara ait vakfiyeler çeşitli yönlerden incelenmeye çalışılmıştır.

18. Diyarbakır Müzesi *Harput Şer'iyye Sicili*, Demirbaş Nu. 398, Belge nu. 3, 9, 18, 75, 76, 101, 116, 185, 203, vd. (bundan sonra HŞS olarak kısaltılacaktır). Sözkonusu sicil tarafımızdan yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Bkz. Fahrettin Tizlak; *398 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili, H. 1230-1255 (M. 1814/1815-1839)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) F.Ü.S.B.E. Elazığ, 1987 XCIX+401 s.

19. HŞS 398/77, 83, 89.

20. HŞS 398/29.

21. HŞS 398/69.

22. HŞS 398/29.

23. HŞS 398/8, 49.

24. HŞS 398/55.

25. HŞS 398/69.

26. HŞS 398/62.

27. HŞS 398/101.

kapıkullarından tayin edilmiş olan kimselerdir. Yine Osmanlı devletinde asıllığı önleyici bir diğer yol da müsadere sistemi idi. Bazı özelliklerini belirttiğimiz böyle bir sistemde ise servet birikimine ve dolayısıyla kuvvetli ailelerin ortaya çıkmasına imkân bulunmuyordu. Fakat bu duruma rağmen kişilerin ellerinde bulundurdıkları mal ve mülklerini belirtilen tehlikeye karşı koruyabilecekleri bir yol vardı ki bu da vakıf idi²⁸. Öte yandan bu kurum ülke içi karışıklıklarda ve ülkeler arası mücadelelerde en az zarar gören bir kurum idi. XV. yüzyıldan itibaren tanınmaya başlayan vergi muafiyeti ile birlikte yukarıda belirtilen hususların da Harput'da özellikle zengin aileler tarafından vakıf tesisinde etkili olması muhtemeldir.

c- Sosyal Yardımlaşma Düşüncesi:

İnsanlık tarihinin başlangıcından beri insan topluluklarının kendi aralarında sosyal dayanışmayı arttırıcı birtakım âdet ve uygulamalar ile kurumlar geliştirdikleri bilinmektedir. Çünkü bu husus hiçbir toplum veya ferdin dışında kalamıyacağı bir ihtiyaçtır. Vakıf da sosyal güvenlik kurumlarının en gelişmiş, en kapsamlısı ve en temelli olanıdır. Harput vakıfları incelendiğinde vakıf tesisinde bu düşünce- nin de etkili olduğu görülecektir. Çünkü bazı vakıflar bizzat kendilerinin inşa ettirmiş oldukları mektep ve medrese gibi toplum ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olan vakıf tesislerine yine kendi mal ve mülklerinden bir kısmını tahsis ederek sözkonusu tesislerinin uzun süre yaşamasını sağladıkları gibi, buralarda okuyan talebelerin, tedrisatı sağlayan hocaların ve diğer insanların her türlü ihtiyaç ve masraflarının sürekli olarak teminini de sağlamış oluyorlardı.²⁹ Bazı vakıflar da kendi köylerinin hatta içerisinde yaşadıkları şehrin bütün su yollarının bakım ve onarımı için yetecek miktarda gelir tahsisi yaparak toplum dayanışmasındaki yerlerini almışlardır.³⁰ Yine, Harput'da bulunan bir camiin önünde yer alan pınarda her gece mum yakılmasını sağlamak için bir miktar malını tahsis eden vakıflar olduğu gibi³¹, fakir insanları Ramazan ayında sevindirmek için buğday vakfeden, muhtaç olanların ihtiyaçlarını gidermek için elinde bulunan bulgur kazanını bile vakfeden vakıfların mevcut olduğu görülmektedir.

Yukarıda belirtilmeye çalışılan nitelikteki vakıfları tesis eden kişiler dinî şuura sahip olmanın ve maddî açıdan zengin olmanın yanında, sosyal yardımlaşma düşüncesinin de şuurunda olan kişiler olmalıdırlar. Çünkü vakfın bir özelliği de toplumda fertten ferde yapılan yardımların kişiyi rencide edici yönlerini de ortadan kaldırmasıdır. Yardıma muhtaç olan kişi artık zengin birisinden doğrudan yardım ala-

rak minnet altında kalmıyor, yardımı mülkiyeti kamuya mal edilmiş olan vakfın tüzel kişiliğinden alıyor ve ihtiyaçlarını da böylelikle gideriyordu. Bu ise, toplum fertleri arasında yakınlığa ve kaynaşmaya, dolayısıyla toplumun ahengine sebep oluyordu.

Öte yandan, insanların sahip oldukları serveti teşhir ettikleri ve bunu çeşitli vesileler ile gerçekleştirmeye çalıştıkları bilinen bir husustur. Eski Türklerdeki "ülüş", "yağmalî toy", "şölen", ve "aş verme" gibi sosyal kurumların belirtilen maksada hizmet ettikleri aşikârdır. Böylelikle bu usuller ile hedeflenen idarî maksadın yanında, kişiler hem toplumda sahip oldukları statülerini korumuş oluyor hem de şahsî tatminlerini sağlamış oluyorlardı. İslâmî dönemde de bunun en iyi şekilde sağlandığı kurum vakıf olmuştur.³² Harput vakıflarının bir çoğunda rastlanan "sahibü'l-hayrât ve'l-hasenât" veya "Hoğu Ağası", "Hoş Ağası"³³ gibi ifadeler bize bu konuda bazı ipuçları vermektedir. Yani toplumda bu sıfatlarla anılan kişilerin vakıf yolu ile zikredilen hedeflere de ulaşmayı amaç edinmiş oldukları düşünülebilir.

2- VAKFIYELERİN DÜZENLENİŞİ:

İslâm hukukuna göre bir kişi kendisi hayatda iken vakıf tesis edebileceği gibi, hayatda iken yapmış olduğu vasiyeti üzerine ölümünden sonra da kendi adına vakıf tesis edebilir. Yani sözkonusu kişinin yapacak olduğu hayır hizmetini ölmeden önce görmek gibi bir arzusu yok ise, öldükten sonra kendi adına vakıf tesisi için mal tahsisi yapabilir. Bu durumda ise sözü edilen işi vâkıfın hayatda iken tayin etmiş olduğu vekili gerçekleştirir.³⁴ Belirtilen her iki yol ile de Harput'da vakıf tesis edilmiştir.³⁵

Bu kısa açıklamadan sonra şimdi de vakıf tesis edilirken takip edilen bürokratik işlemler üzerinde durabiliriz: Herşeyden önce herhangi bir vâkıf, tesis edecek olduğu vakfının ileride idaresi için görevlendirmiş olduğu bir kişi ile yani vakfına mütevellî olacak kişi ile mahkemeye gelmektedir. Eğer vâkıf hayatda değilse vekil olan kişi mahkemeye gelmektedir. Daha sonra ise vakıflar veya vekil olan kişiler tarafından, amaçlanan hayır hizmetinin yürütülebilmesi için gerekli olan menkul veya gayr-i menkullerin yer ve miktarları belirtile-

28. Hilmi Ziya Ülken; "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", *Vakıflar Dergisi*, c. IX, s. 18-20.

29. HŞS 398/100, 159, 249.

30. HŞS 398/61, 223.

31. E. Kozak; a.g.e., s. 62-64.

32. HŞS 398/1, 8.

33. HŞS 398/100, 101, 155.

34. Ş. Berkî; a.g.m. s.2.

35. HŞS 398/49, 91, 101.

rek, bunların veya bunlardan sağlanacak olan gelirlerin hangi amaçlar doğrultusunda nerele- re sarfedileceği belirtilmektedir. Bu safhadan sonra da vakfın idaresinden sorumlu olacak olan kişiler belirtilmektedir. Bu arada bazı vâkıfların da sadece kendilerinin mahkemeye gelerek meramlarını anlattıktan sonra vakfiye düzenlettikleri de görülmektedir.³⁸ Vakfın idaresi konusu da belirtildikten sonra vâkıfların genellikle vakfiyelerinin sonuna vakfın "**ba'de nakz ve tağyirine mecâl muhâl ve ibtâli .. mümteni'ü'l- ihtimâldir...**"³⁹ şeklinde bir madde koydurdukları görülmektedir ki böylelikle vakıf mülklerinin çeşitli iç ve dış tehlikelere karşı korunması sağlanmış olduğu gibi vakfın devamlılığı konusu da garanti altına alınmış oluyordu.

Ancak vakfiyelerin düzenleniş sırasında dikkati çeken bir husus vardır, şöyle ki, ele alınan 66 vakfiyenin yaklaşık % 25'inde "**rüçû**" olayı görülmektedir. Bu tür vakfiyelerde vâkıflar mal veya gelir tahsisini yapıp, sarfedilecek olduğu yeri ve idaresi hususlarını belirttikten sonra vakıflarının İmâm-ı Azam'a göre sahih olmadığını ve dolayısıyla bu işten vaz geçtiklerini belirtmektedirler. Bunun hemen akabinde de vakfın mütevellisi olacak olan kişi devreye girmekte ve sözkonusu vakfın imameyn kavline göre sahih olduğundan bahisle, kadının vakfı onaylamasını istemektedirler. Kadı da bu durumda mütevellinin istediğini yerine getirerek vakfın sıhhatine hüküm vermektedir.⁴⁰ Bunun muhtemel sebebi İmâm-ı Azam'ın herhangi bir malı vakfederken "**ayn**"ın vakfedilemeyeceği, buna karşılık imameynin karşı istikametteki fetvaları³⁷ olmalıdır. Hemen belirtelim ki bu "**rüçû**" olayı zengin akarlı vakıflar için ve vakfın idaresinin vâkıfın kendisinde veya kendi soyundan kişilerin elinde olduğu vakıflar için geçerlidir. Geliri az olan ve tevliyeti başkalarına bırakılan vâkıflarda bu durum sözkonusu değildir.

3- VAKIFLARIN ÇEŞİTLERİ:

Ele alınan vakfiyelere göre XIX. yüzyılın ilk yarısında Harput'da tesis edilmiş olan vakıfların sayısı ve çeşitleri şöyledir: Ancak burada bazı vakıflar birkaç fonksiyonu aynı anda yerine getirdiklerinden kesin bir tasnife tabi tutmak mümkün olamamıştır.

Cami Vakıfları: 24 tanedir ve çoğunluğu camilerin aydınlatma masraflarının karşılanmasına yöneliktir. Bir kısmı da cami hizmetlilerinin ücretlerinin karşılanmasına yöneliktir.

Mektep ve Medrese Vakıfları: 9 tanedir.

Pınar ve Çeşme Vakıfları: 4 tane olup,

yeniden yaptırılan veya önceden var olan, ancak harap olmaya yüz tutmuş pınar veya çeşmelere süreklilik kazandırmayı amaçlayan vakıflardır.

Bağış Niteliğindeki Vakıflar: 9 tane olup, medreselere kitap, camilere mushaf veya saat bağışı türünden vakıflardır.

Ortak Amaçlı Vakıflar: 8 tanedir. Yukarıda da değinildiği üzere bunların kesin olarak ayrımını yapmak mümkün olamamaktadır. Çünkü bu kategoriye soktuğumuz vakıflara ait vakfiyelerden bazılarında hem camiye, hem medreseye, hem de çeşmeye yönelik hizmetlerin yürütülmesi için tahsisat yapılabildiği gibi, bazılarında da medrese ve camiye yönelik hizmetler için tahsisat yapılmıştır.

Evlatlık Vakıfı: 1 tanedir.

Burada verilen rakamların toplamı vakfiye sayısına eşit değildir. Bunun da başlıca sebebi bazı vâkıfların daha önceden tesis etmiş oldukları vakıflarına yeni eklemeler yapmaları veya yeni gelirler tahsis etmelerinden kaynaklanmaktadır. Dolayısı ile bu noktadan hareketle sözkonusu vakfiyelerin zeyl olarak düzenlenmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Yine vakfiyelere göre XIX. yüzyılın ilk yarısında Harput'da özel mülkiyetten vakıf yolu ile çıkartılarak kamu mülkiyeti statüsüyle halkın hizmetine sunulmuş olan menkul ve gayr-i menkullerin tutarı da şöyledir:

4566 kuruş nakit para⁴⁰, 40 adet dükkan mülkü, 24 adet dükkan hissesi ve 16 adet dükkan kirası, 4 boyahane mülkü, 8 adet boyahane hissesi, 1 değirmen mülkü ve 2 adet değirmen kirası, 1 mağaza, 1 ev, 2 han, 80 dönüm arazi, 7 adet üzüm bağı, 113 cilt mushaf ve kitap, 3 adet kazan, 2 adet halı, 2 adet saat ve her yıl verilmek üzere 10 kilo buğday. Burada da verilen bilgilerin gayet muğlak olduğu görülmektedir. Vakfiye kayıtlarında veya Harput sicillerinde bu konuda fikir edinmemizi sağlayacak, yani zikredilen menkul veya gayr-i menkullerin reel değerleri hakkında tesbitlerde bulunmamıza imkan verecek bilgilere rastlanılamamıştır (nakit para haricinde).

4- VAKIF KURANLAR

Vakfiyelerin tahlilinden vakıf kurucularının toplum tabakalaşmasındaki yerlerinin

36. HŞS 398/56, 61, 86, 89, 94 vd.

37. N. Çağatay; a.g.m., s. 46.

38. HŞS 398/4, 13, 69.

39. HŞS 398/3, 75 vd.

40. Bu paranın o dönemdeki alım gücü hakkında bir fikir vermesi açısından balın kıyyesinin 4, koyun etinin kıyyesinin de 60 para olduğunu belirtelim.

tesbiti mümkün olabilmektedir. Buna göre ele alınan 66 vakfiyenin 34'ü (% 55) "ağa" diye bilinen zengin kişilere aittir. Geriye kalan 32 vakfiyenin 11'i (% 15) kadınlara, 11'i sıradan kişilere, 3'ü "efendi" lakabı ile anılan kişilere (% 4), 2'si "paşa" rütbeli kişilere (% 3), 2'si "bey" diye hitap edilen kişilere ve 3 tanesi de çeşitli mesleklerle ait kişilere aittir.

Burada da açıkça görülmektedir ki, vakıf tesisinde zengin kişiler ilk sıralarda yer almaktadırlar. Yine burada söz konusu olan vakıfların büyük bir çoğunluğunun herhangi bir resmî görevi olmayan kişiler tarafından tesis edildiği görülmektedir ki, bu da bize XVIII. yüzyıl Türkiye'sinde vakıflar alanında geçerli olan bir durumun Harput'da XIX. yüzyılın ilk yarısında nerede ise tersine döndüğünü göstermektedir şöyle ki; XVIII. yüzyılda Türkiye'de mevcut olan vakıfların % 81'i devlet görevlileri tarafından, geri kalanı da halk tarafından tesis edilmiş⁴¹ iken, Harput'da bu durumun belirtilen dönemde tersine dönmüş olduğunu görüyoruz çünkü Harput vakıflarında devlet görevlileri tarafından tesis edilen vakıfların genel toplama oranı % 6'dır.

5- VAKIFLARIN İDARESİ:

Vakıfların idaresinden sorumlu olan kişiler mütevelliler idi ve onların vazifesi kendilerine emanet edilmiş olan vakıf mirasının her türlü gasp ve tecavüzden korunmasını sağlamak, bu mirası devamlı olarak üretim yapar durumda tutmak ve masraflarını karşılamış olduğu kurumlarda vazife yapan görevlileri denetlemek ve ücretlerini ödemektir. Ayrıca vakfın koymuş olduğu şartların tatbikini ve vakfiyede belirtilen kamu hizmetlerinin vakfiyede belirtildiği şekliyle yürütülmesini sağlamak da vakıf idarecilerinin görevleri arasında yer alıyordu⁴². Vakfiyeleri dili ile söylecek olursak "... vakfın tebdil ve tağyiri ve teksir ve tahvil ve ibtâl ve istibdâli ve azl ve nasb ve idhâl ve ihrâcı..." mütevellilerin yedinde idi ve onların bu görevlerine hiç kimse engel olamıyor ve karışamıyordu⁴³. Bu arada Osmanlı hukuk sisteminde benimsenen bir prensibe değinmek yerinde olacaktır: Bu prensibe göre bir vakfın evlatlarından tevliyet ehil ve müstehak birisi varken, kadı bu görevi başka birisine veremezdi, tevliyet başkasına verilmiş olsa bile onun elinden alınarak vakfın evlatlarından birine verilir⁴⁴. Belirtilen bu prensibin son şıkkının ne dereceye kadar uygulandığını tespit etmek mümkün olamadı ise de Harput'da da uygulanmış olduğu görülmektedir. Çünkü vakfiyelerin 30 tanesinde tevliyet vakıfların ya kendilerinde ya da kendi nesillerinden birisinin üzerindedir ki bu tür vakıflar diğerlerine göre gayet zengin akarlı vakıflardır. Hatta bu vakıflarda

vakıfların kendilerinin koydukları şartlar gereğince tevliyetin ebedi olarak vakıfların kendi nesillerinde kalmasını sağlanmış olduğu gözlenmektedir. Vakfiyelerde bu husus genelde şöyle formüle edilmiştir: "... vakfıma kendim hayatda oldukça mütevellî olayım.. ba'de vefatı.. evlâdımın batnen ba'de batninin ve neslen ve ba'de neslin evlâd-ı zükûrünün ekber ve erşedi mütevellî ola..."⁴⁵. Bazen de buna bir ekleme yapılarak "... ma'zallahü te'âlâ evlâd-ı zükûr münkarız olur ise evlâd-ı inâs batnen ba'de batninin reşîide ve sâlihâsı'nın mütevellî olmaları istenilmiştir.⁴⁶ Bütün bunlardan sonra şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır: Vakıflar kurmuş oldukları vakıflarının tevliyetini yani idaresini hayatda oldukça kendileri üzerlerine almakta, öldükleri takdirde silsile yolu ile erkek evlatlarının aklı başında ve en büyüklerine bırakmaktadırlar. Eğer erkek evlatlarının da nesli kesilecek olur ise tevliyetin kız evlatlarında devamını şart koşarak vakfın idaresinin sürekli olarak kendi soyunda kalmasını sağlamaktadırlar. Vakfiyelerin 21'inde ise tevliyetin vakıfların kendilerinde olmadığı veya başkalarına bırakıldığı görülmektedir.⁴⁷ 15 vakfiyede de tevliyet konusuna değinilmediği gözlenmektedir. Ancak bu vakıfların da kitap başışı ve Ramazan ayında fakirlere buğday verilmesi gibi küçük çapta ve gelir getirmeyen vakıflar olduğu görülmektedir. Bu türden vakıflarda yani vakıf tarafından mütevellinin tayin edilmediği durumlarda mütevellî atama işlemi mahkemeye bırakılmış oluyordu.

Osmanlı devletinde XIX. yüzyılda vakıfların idaresi konusunda bozulma alâmetlerinin varlığı bilinen bir husustur. Bu husustaki bazı göstergeler şunlardır: Bilindiği üzere mütevelliler gelirleri daima giderlerinden fazla olan vakıflardaki artık geliri yine vakfın ihtiyaçlarına harcamak üzere ellerinde bulundurlardı.⁴⁸ Ancak, belirtilen dönemde mütevelliler söz konusu gelir fazlasını kendi çıkarları için kullanmaya başlamışlardır. Ayrıca idare ettikleri vakıflarda yeniden ihdas ettikleri görevler ile yakınlarının istihdamını sağladıkları gibi bazı vakıf görevlilerinin ifa ettikleri görevlerini başkalarına satmalarına da göz yumar olmuşlardır.⁴⁹ Tevliyetin vakıfların ken-

41. B. Yediyıldız; "Vakıf", *İslam Ans.*, c. 13, İstanbul, 1986, s. 160.

42. B. Yediyıldız; XVIII. Asır Türk Vakıf Teşk. s. 177.

43. HŞS 398/3, 75 vd.

44. B. Yediyıldız; XVIII. Asır Türk Vakıf Teşk., s. 175.

45. HŞS 398/8, 59, 89 vd.

46. HŞS 398/3, 101.

47. HŞS 398/94.

48. HŞS 398/40, 78.

49. B. Yediyıldız; XVIII. Asır Türk Vakıf Teşk., s. 187-189.

dilerinde veya yakınlarında olduğu durumlarda ise vâkıfların çıkar temin etmelerinin kaçınılmaz olacağı aşıkârdır.

Harput'da da yukarıda sözü edilen yolsuzluklara benzer durumların varlığı gözlenmektedir. Mesela 1824 yılında Harput Meydan Câmii'nde senelik 15 kuruşluk bir bedelle sahip olduğu imamlık görevini imam olan kişi başka birisine 550 kuruşa satmıştır. Aynı kişi câmii'nin karşısında yer alan bir vakıf dükkanının kullanma hakkını da 23 sene tasarruf ettikten sonra başka bir kişiye 1200 kuruşa satmıştır.⁵⁰ Bu işlemlerin mütevellilerin haberi olmadan veya onların onayı alınmadan gerçekleştirilmesi ve mahkeme kayıtlarına geçmesi mümkün olamayacağına göre, idareci durumunda olan bu kişilerin de en azından bu işlere göz yumarak yolsuzluklara katıldıklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Vakıfların idarecisi durumunda olan mütevellilere ücret tahsis edildiği de vakfiyelerde gözlenmektedir. Bu ücret bazen vakfın harcamalarından artan miktar olabildiği gibi⁵¹, bir çeşmeden akan suyun intifa hakkı da olabiliyordu.⁵²

6- VAKIF-AİLE İLİŞKİSİ:

Osmanlı toplumunda vakıf kurumu sayesinde vâkıfların mülklerinin büyük bir kısmını vakfederken, vakfın gelirleri ve bu gelirlerin işletilmesi konusunda istedikleri hükümleri koydurabildikleri ve böylelikle de aile menfaatlerini korudukları bilinmektedir.⁵³ Bunun da en iyi vesilesi vakfa tayin edilen mütevelliler idi ki, bu durumda mütevellî ya vâkıfın kendisi veya kendi neslinden en büyük olan kişilerden biri oluyordu. Bu hususa 1823 yılında tesis edilmiş olan bir vakfın vakfiyesinde yer alan şart güzel bir örnek oluşturmaktadır. Söz konusu vakfiyeyi düzenleyen vâkıf tesis etmiş olduğu vakfına önce oğlunu mütevellî tayin etmiş, onun ölümü durumunda erkek evlatlarında tevliyetin devamını şart koşmuş ve nihayet, erkek evlatlarının nesli tükenecek olursa da kız evlatlarında devam ettirilmesini istemiştir.⁵⁴ Aynı kişi dokuz yıl sonra mahkemeye müracaat ederek o ana kadar tesis etmiş olduğu vakıflarının tevliyetini oğlunda toplatmıştır.⁵⁵ Harput'da vakıf tesisi konusunda önde gelen ve bol miktarda vakıf tesis etmiş olan bu aileye mensup değişik kişilerin vakıflarında mütevellilik görevinin aile fertlerinde olduğu ve saat bağışı ve fakirlere buğday verilmesine yönelik küçük çaptaki vakıflarına da mütevellî atamış oldukları gözlenmektedir.

Vakıf kurucu aileler yukarıdaki örnekte de olduğu gibi hukukî ve siyasî saldırılara karşı korunmasını vakıf yolu ile sağlamış oldukları

mülklerinin aynı zamanda gelecekte daha emin ellerde kalmasını da sağlamış oluyordular. İncelediğimiz vakfiyelerin 30'unda (% 45) tevliyetin vâkıfların kendilerinde veya aile fertlerinin birinde olduğu görülmektedir.

Yine bazı vâkıflar da tesis etmiş oldukları vakıfları sayesinde kendi nesilleri için ileride bütün iç ve dış taarruzlardan uzak ve vergiden de muaf bir gelir kaynağı sağlamış oluyordular. Harput'da da buna benzer durumlarla karşılaşmaktadır. Mesela Pertek kazasına bağılı bir köyün hasılatını askeri sınıftan bir kişi daha önce evlatlarına vakfetmiştir. Aradan bir müddet geçtikten sonra vâkıfın kız evlatlarından biri mahkemeye gelerek zikredilen vakfın gelirinin yarısının kendisine verilmesini istemiş ve isteği de mahkemeye uygun görülmüştür.⁵⁶ Bu örnek aynı zamanda askeri sınıftan birinin devletin elinden belirli bir gelir dilimini vakıf yolu ile dokunulmaz hale getirerek kaçırması açısından da önemlidir.

Osmanlı vakıf sisteminde üzerinde durulan bu aile vakıflarının yanında ayrı aile vakıfları da vardı ve bu tür vakıf kurucuları diğerlerine nazaran daha büyük ölçüde avantajlar sağlayabiliyorlardı. Çünkü söz konusu vakıf kurucuları tesis etmek istedikleri vakfa yeterli gelir kaynağı bulabilmek gayesi ile sultana baş vurarak, mirî araziden bir miktar arazinin mülkiyetini vakıflarında kullanmak için ele geçiriyorlar ve daha sonra bunu vakıflarına ilave ederek tesislerini genişletmiş oluyordular. Bazı vâkıflar bu işi gerçekten samimi gayelerle yaparken, bazıları da vakıflarına mütevellî olarak kendilerini veya akrabalarından birisini atayarak veya vakıflarında kendilerine görev tahsis ederek menfaat temin etmiş oluyordular.⁵⁷ Bu hususa örnek teşkil edebilecek benzer bir olaya Harput'da da rastlanmaktadır. 1828 yılında tesis etmiş olduğu medrese ve mescid vakıfları için aynı yılda ve değişik tarihlerde ek gelir tahsislerinde bulunan bir vâkıf⁵⁸, 1834 yılında mahkemeye gelerek önceden tesis etmiş olduğu vakıflarındaki mürtezakaların yetersiz olan ücretlerinin artırılması gereğinden bahisle bunu sağlayacak artık başka bir geliri olmadığını belirtmiştir. Aslında bu meselenin

50. HŞS 398/13.

51. HŞS 398/61,78

52. HŞS 398/2

53. B. Yediyıldız; *Vakıf. Mues. Topl. Yeri*, s. 9

54. HŞS 398/3.

55. HŞS 398/90.

56. HŞS 392/173. Bu sicil de yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Bkz, İbrahim Yılmazçelik: **392 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), AÜİTE., Ankara, 1987, 65+435 s.

57. B. Yediyıldız; *Vakıf Mues. Topl. Yeri*, s.9.

58. HŞS 398/62, 76, 154.

çözümü için daha önceden girişimlerde bulunduğu anlaşılan vâkının mahkemeye tedbirli olarak geldiği görülmektedir. Çünkü sözkonusu vâkîf belirttiği sebeplerden dolayı daha önceden "*bâi-zn-i sâhib-i arz ve bâ-fetvâ-yı şerîf mutasarrîf...*" olduğu kendi köyündeki sulu ve sulu arazilerinin vakfına eklenmesini istemiştir.⁵⁹ Yani, zikredilen gerekçeler ile daha önce padişaha müracaat ederek eline geçirdiği arazileri vakfına eklemiştir. Ancak burada sözkonusu vâkîfın herhangi bir art niyetinin var olup olmadığı konusunda bir fikir yürütmemiz mümkün olmamaktadır.

Sonuç:

XIX. yüzyılın ilk yarısında düzenlenen vakfiyelerin ele alındığı bu çalışmada, yaklaşık otuz yıllık bir zaman diliminde Harput'da vakîf tesisi açısından gerçekten bir hareketliliğin var olduğu ortaya çıkmaktadır. Yine bu vakıfların belirli alanlara inhisar etmeyip toplumun her türlü ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olduğu da anlaşılmaktadır. Ancak, XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu genelinde vakıflar alanında mevcut olan olumsuz durumun, yani bazı bozulma alametlerinin varlığı veya vakîf yolu ile çıkar temin etme ve aile menfaatlerini koruma gibi durumların varlığı Harput vakıfları için de geçerli olmuştur.

59. HŞS 398/113, 155.